

ШЕШЕНДІК ДИАЛОГ: ҚҰРЫЛЫМЫ МЕН ТҮРЛЕРІ

*Рамазанов Т.Б.¹, Солтанбекова А.А.², Қалибекұлы Т.³, Садық А.М.⁴

*¹PhD докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан, e-mail: take_kzz@mail.ru

²филология ғылымдарының кандидаты, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан, e-mail: madina-258@mail.ru

³филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті
Алматы, Қазақстан, e-mail: tolkyn.kalibek@mail.ru

⁴филология ғылымдарының магистры, К.Сағадиев атындағы Халықаралық бизнес университеті, Алматы, Қазақстан, e-mail: s.ainagul_94@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада шешендік сөздер дискурсындағы диалогтық қатысым талданады. Дискурстағы диалогта шешен (сөйлеуші тұлға) өзін қайталанбастай күйде танытады. Шешеннің нені түгел айтып, нені бүгіп отырғаны диалогтық қатысымда айқын аңғарылады. Диалог – табиғи құбылыс, ал осы диалогке қарағанда монологты қабылдау, түсіну тыңдаушыға ауырлау, күрделілеу болады. Шешеннің коммуникативтік интенциясын тыңдаушының аңғара білуі диалогтың ойдағыдай өтуіне септігін тигізеді.

Зерттеудің мақсаты – шешендік диалогтың құрылымы мен түрлерін анықтау.

Зерттеудің ғылыми маңызы: Шешендік диалог үлгілерін антропоэкеттік аспектіде қарастыра отырып, қазақ танымындағы диалогтың ерекшеліктеріне байланысты тың тұжырымдар жасалды. Шешендік диалогтарда сұрау қою арқылы диалогтың эстетикалық, көркемдеушілік қызметі айрықша танылатыны айқындалды. Зерттеу қорытындылары ұлттық қатысым мәдениетін, коммуникация теориясын, дәстүрлі сөзсаптам жүйесін диалог теориясымен байланыстырып зерттеушілер үшін пайдалы болмақ. Сонымен қатар, шешендік диалог түрлерінің анықталуы қазақ тілтанымындағы дискурс, диалог теориясын жаңа тұжырымдармен толықтырады.

Зерттеудің практикалық маңыздылығы: Зерттеу нәтижелерін лексикология, дискурс, этнолингвистика, коммуникативтік актілер теориясы мен тілдің танымдық қызметін зерттейтін елтаным, мәдениеттану бағытындағы салаларда теориялық материал ретінде қолдануға болады.

Зерттеу барысында диалогтық фрагменттерді құрылымдау әдісі, мәтінді құрылымдық-семантикалық, коммуникативті-прагматикалық, кешенді талдау әдісі қолданылды.

Зерттеу барысында төмендегідей ғылыми тұжырымдар жасалды:

- диалог – шешендік сөздер дискурсының ажырамас бөлігі;
- сұрақ-жауапқа құрылған диалогтардан шешендік сөздің идеясы, шешеннің рухани дүниетанымдық қасиеттері арқылы адам өмірінің сыр-сипаты ашылып, моральдық-этикалық тұжырымдар жасалып, қоғам, дүние, жаратылыс жайының сырлары танылады.
- шешендік сөздерде коммуникативтік мақсаттың типтеріне, коммуникацияға қатысушылардың өзара пікір алысуына орай диалог белгілі бір тілдесім жанрлары арқылы жүзеге асады.

- шешендік диалогтың халықтық жұмбақ, жаңылтпаш, өлең, табу, мақал-мәтел сияқты сипаттарды иеленіп, жұбату, естірту, жоқтау, көңіл айту сияқты қызметтерді атқаруы – шешендік диалогтың лингвомәдени ерекшеліктерін танытатын бір қыры болып есептеледі.

- шешендік сөздер дискурсындағы диалог – қазақ танымындағы диалогтың озық үлгісі деп айтуға әбден болады.

Тірек сөздер: шешендік диалог, қатысым, коммуникация, интенция, дискурс, билер, тілдесім, аялық білім

Негізгі ережелер

Бізге мәлім, өнердің бірнеше түрі болса соның бірі – киелі де қасиетті сөз өнері. Шешендік өнер «өнердің падишасы» ретінде саналған. Римдіктер сөз зергерлерін төрт топқа жүйелеген. Олар: шешендер, философтар, ақындар, тарихшылар. Мысыр, Вавильон, Ассирия, Қытай, Үндістан елдерінде шешендік өнер айрықша дамыған. Осынау өнердің үзілмес тарихы Көне Грекиядан басталады. Шешендеріміз тек шешендік өнерлерімен ғана танылып қоймай, әрі би, әрі қолбасшы, әрі батыр, әрі жырау, әрі философ бола білген.

Қазақ тіл танымында шешендік сөзге қатысты алғашқы тұжырымдар А.Байтұрсынұлы еңбектерінен бастау алады. Шешендік сөздердің уытты, лепті, әсерлі, қанды қыздырып, жүрек тулатып, естен айырып, ерікті алып кететін күшті, көрнекті, сәнді, мәнді сөздер екендігін айта келіп ғалым шешен сөздің бес түрін атап көрсетеді: «Шешендердің жиынды аузына қаратып, нандырып, сендіріп, мемлекет ісіне қарар шығару мақсатымен сөйлегендері саясат *шешен сөзі* деп аталады; шешендер сотта айыпкер адамдарды ақтау, иә қаралау мақсатымен сөйлегенде сот билігіне әсер ету үшін айтқан сөздері *билік шешен сөздері* деп аталады; біреудің халық алдында еткен еңбегін, өткізген қызметін айтып, қошеметтеп сөйлеген шешеннің сөзі қошемет шешен сөзі деп аталады; білімділердің, ғалымдардың мазмұнды сөйлеген сөздері *білім шешен сөз* деп аталады; дін жайынан сөйлеген ғұламалар сөзі, молдалар сөзі *уағыз* деп аталады» [1, 405 б.].

Кіріспе

Диалог сөйлеушілерді бірінен кейін бірін сөйлете беру емес, ол автор мен тыңдаушының арасында қарым-қатынас орнауына себеп болатын коммуникативті жағдаят; прагматика үшін маңыздысы – тыңдаушының сөйлеу әдебі мен оның коммуникативті интенциясына негізделген тыңдаушының реакциясы деуге болады. Тыңдаушының реакциясы диалогты құрайтын әртүрлі мақсатты анықтайды. Әртүрлі мақсаттың үйлесуі арқылы диалог қалыптасады. Диалогты бір ғана мақсат құра алмайды. Айталық, диалогты бастаушы сөйлесім түрін өтініштен немесе қажетті мәліметті алудан бастаса да, бұл тыңдаушының әртүрлі реакциясын туыдырып, жүйелі қарым-қатынастың орнауына себеп болуы мүмкін. Себебі, сөйлеушінің тыңдаушыға бағытталған сөзі – оның өзіне қайта оралатын түрткі.

Диалог екі адамның арасындағы тіл арқылы жасалатын қатысым үдерісі болғандықтан, оның ауызша сөйлесу, ауызша тіл тұрғысынан өзіндік белгілері мен түрлері бар. Атап айтқанда, диалог адамдардың тікелей қарым-қатынас жағдайында өтеді. Диалогқа қатысушылар таныс адамдар да бейтаныс

адамдар да бола береді. Диалог – ерікті тілдік әрекет, диалогтың еріксіз жүзеге асуы ерекше жағдайларда ғана кездеседі. Диалогтың тақырыбына шек қойылмайды, оның тақырыбы – сан алуан.

Диалог тақырыбы көп жағдайда күні бұрын белгіленбегендіктен, жағдаятқа байланысты құрылымы өзгеріп, түрлі мазмұндық ақпарат иелеп отырады. Диалог – адамдардың бір мезгілде бір-бірімен кезек-кезек ауысып сөйлесуі арқылы жүзеге асады, жауап беруіне байланысты ойдың қысқа айтылуы, жеткізілуі диалогқа тән қасиет, жеткізілмей қалған пікірді мәнмәтін, тілсіз құралдар жеткізеді. Диалог ауызша сөйлеуге жатады. Диалогтың мазмұнына, күшіне, уақытына, көлеміне шек қойылмайды. Диалог барысында әңгіме тақырыбы өзгеріп отыруы да мүмкін. Әр диалог белгілі бір кезеңде, белгілі бір кеңістікте өтеді. Диалог шындық өмірдегі қандай да болмасын бір жағдаймен байланысты туады.

Шешендік сөздер дискурсының бөлінбес бір бөлшегі – диалог. Дискурстағы диалогта шешен (сөйлеуші тұлға) өзін қайталанбастай күйде танытады. Шешеннің нені түгел айтып, нені бүгіп отырғаны диалогтық қатысымда айқын аңғарылады. Диалог – табиғи құбылыс, ал осы диалогке қарағанда монологты қабылдау, түсіну тыңдаушыға ауырлау, күрделілеу болады. Шешеннің коммуникативтік интенциясын тыңдаушының аңғара білуі диалогтың ойдағыдай өтуіне септігін тигізеді.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

XX ғасырдың орта шенінен бастап, диалог лингвистикалық зерттеулердің ғана емес, психология, психолінгвистика, мәдениеттану, прагматика, сөйлеу актілерінің теориясы, тіл мәдениеті, лингвостилистика ғылымдары да тілдік қарым-қатынасты зерттеу барысында диалогқа жүгінді.

М. Бахтин философия, психология, лингвистика, әдебиеттану ғылымдарының тоғысқан тұсынан диалогтың зерттелуі қажеттігін айтады. Ол «жеке тұлғаның ішкі әлемі диалогты, монологты болып келеді», – деді.

«Сананың диалогиялық табиғаты – адам өмірінің диалогиялық сұранысы. Өмір – өзінің табиғаты бойынша диалогты болып келеді. Өмір сүру – яғни көзбен көру, ерінмен, қолмен, жанымен, бүкіл денесімен, қылықтарымен диалогқа қатысу. Ол өзін сөзге беріп, және ол адам өмірінің диалогиялық тініне кіреді», - дейді М.Бахтин [2, 435 б.].

М.Хайдеггерді пікірінше, «тек диалогта ғана тілдің бар болмысы толық ашылады» [3, 73 б.] – дейді. Диалогты тұтастай және диалогтық тілдің бірліктері ретінде қарастырғанда да, зерттеушілер алдымен оның коммуникативтік ұстанымынан гөрі мазмұндық, құрылымдық, грамматикалық ерекшеліктеріне баса назар аударады.

Ғалым Л.П.Якубинский диалогтың түзілісін қарастыруда, оның репликаларды түзудегі «толымсыздығын» және субъектілердің реплика алмасудағы өзара байланыстары мен бағыныштылығын ашып көрсетеді [4, 87 б.].

Ғалым В.Брыдина диалогқа қатысушы мен жауап қайтарушының функционалды жағдайына, әлеуметтік жай-күйіне байланысты сөйлеу диалогының қолданымдық негізін атап көрсетеді [5, 81 б.].

Қазіргі шешендік сөз үлгілерінің ерекшеліктерін ескере отырып, ғалым М.Серғалиев бес түрлі шартын көрсетеді: шешендік – тілге, сөзге тікелей қатысты құбылыс; ешбір сөз мақсатсыз қолданылмайды; хабар жеткізу тәрізді мақсат қарабайыр ғана орындалмай, ол міндетті түрде сезімге әсер етуі арқылы эмоциялық қызмет атқарады; белгілі бір ойдың ақиқаттығын дәлелдейді; тыңдармандарды немесе оқырмандарды әлдебір әрекетке ең болмағанда жауап беруге, тіпті талас айтуға жетелейді [6, 2-4 б.].

Бүгінде шешендік сөздерімізді әр қырынан, атап айтсақ, тарихта болған би-шешендердің сөздеріне ғана қатысты қарастырмай көне заманнан, оның ежелгі дәуірден басталатындығы, әдеби тілге қатысы жайлы ғалым Г.Қосымованың еңбегінде аталып өтіледі [7, 95 б.].

Шешендік сөздердің дискурстық сипатын айқындаған зерттеуші Ә.Жұмағұлова шешендік сөздерді қолданылу сипатына қарай былайша топтап көрсетеді:

Шешендік сөз – эгоцентристік сөз. Қарым-қатынас жағдайында шешен (сөйлеуші) өз сөзін үнемі тыңдаушысының білім қорын, қабілетін ескере отырып құрайды.

Шешендік сөз – әлеуметтік мәнділігіне шектеу жасалмайтын, жалпыхалыққа түсінікті сөз.

Шешендік сөз – алдын-ала дайындалмаған арнайы сөз» [8, 87 б.].

Шешендік диалогты этноментальді мәтін деп тануға болады. Этноментальді мәтінді құрастырушы да (адресант), оны тұтынушы да (адресат) – белгілі бір әлеуметтік топтың мүшелері. Осы әлеуметтік субъектілер мәтіндегі хабарламаға анағұрлым жақын тұрған социумның өкілдері болып табылады. Сондықтан мәтінді интерпретациялайтын да солар. Этноментальді мәтіндер кумулятивті қызмет атқарады. «Кумулятивті қызмет дегеніміз сөздің ұлт өмірінің айнасы, тұрмысы мен мәдениетінің күәсі болу қызметі» [9, 291 б.].

Ғалым Н.Уәли диалогтың ойдағыдай өтуі лингвистикалық және лингвистикалық емес факторларға байланысты деп көрсете келе, диалогтағы сәттілік пен сәтсіздік, диалогтың өрбуі мен үзілуіне коммуниканттардың көңіл күйі де ерекше әсер ететінін былайша пайымдайды: «Диалогтың ойдағыдай өтуі лингвистикалық және лингвистикалық емес факторларға байланысты.

Диалогтағы сәттілік пен сәтсіздік:

А) коммуниканттардың әлеуметтік-стереотиптік ерекшеліктеріне;

Ә) коммуниканттардың аялық біліміне;

Б) коммуниканттардың құзыретіндегі жақындыққа, я болмаса алшақтыққа;

В) коммуниканттардың жыныс, жас, тұлғалық ерекшеліктеріне байланысты жайттарды ескеру, ескермеуден болуы ықтимал. Диалогтың өрбуіне немесе үзілуіне коммуниканттардың көңіл-күйі де ерекше әсер етеді.

Бөгде адамның қатысуы да диалогтың өрбуіне кері әсерін тигізуі мүмкін» [10, 121 б.].

Зерттеу жұмысында диалогтық фрагменттерді құрылымдау әдісі, мәтінді құрылымдық-семантикалық, коммуникативті-прагматикалық, кешенді талдау әдісі қолданылды.

Нәтижелер

Дискурс параметрінде қарым-қатынасқа түсушілердің саны, сөйлеуде белсенді әрекет жасаушылар, сөйлеуден қалыс қалып отырғандар ескеріледі. Соған орай шешендік сөздер дискурсында диалогтық сөйлесім параметрлерін былайша топтастыруға болады:

Шешендік сөздер дискурсында сөйлеу формасы – ауызша, мәтінде – жазбаша;

Шешендік сөздер дискурсында серіктес – нақты, мәтінде – белгісіз;

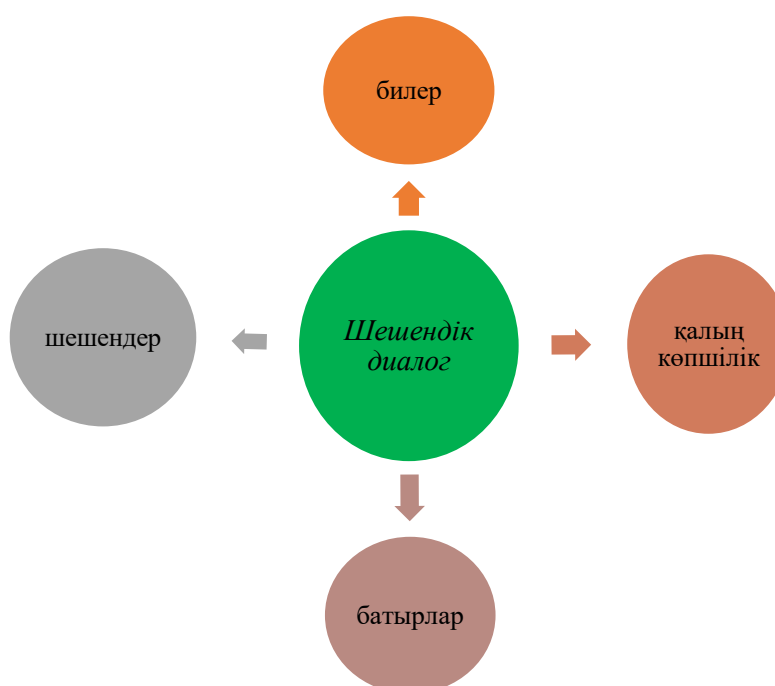
Шешендік сөздер дискурсында тыңдаушы орта – шексіз, мәтінде – дифференциалды;

Шешендік сөздер дискурсында сөйлеуге дайындық - жеткілікті, мәтінде – минимальды;

Шешендік сөздер дискурсында тыңдаушылардың реакциясы – шешуші, мәтінде шешімін таппайды;

Шешендік сөздер дискурсының қолданылу аясы – бейресми, мәтінде – ресми;

Тілдік қатынас тұрғысынан алсақ, шешендік диалогтар ауызша қатынас құралына жатады. Себебі олар нақты сөйлеу әрекеті үстінде орындалады. Коммуниканттардың ешбір жазу-сызусыз, көзбе-көз отырып, ауызба-ауыз тілдік қатынасқа түсу тәсілін көрсетеді. Шешендік диалогтарда коммуниканттар моделі былайша анықталады:

Сурет 1 – Шешендік диалогтағы коммуниканттар моделі

Диалогтық сөйлесу дегеніміз – қарым-қатынас жасау, ал қарым-қатынас жасау дегеніміз – әрекеттесу. Сөйлеу актілерін жіктеуде сөйлеуші шешенге деген сенім, иланым бірінші кезекке қойылады.

Сөйлеуші шешеннің айтатын ойын жүйелеуде, жеткізуде тыңдаушысының әлеуметтік жағдайын, жынысын, жас ерекшелігін, соған орай білім қорын ескере отырып, шешендік диалогтағы коммуникативтік оқиғаның өту кезеңдері төмендегідей құрылымдардан тұрады:

Сурет 2 – Шешендік диалогтағы коммуникативтік оқиғаның өту кезеңдері

Сөйлеуші → көпшілік қауым ← сөйлеуші

Бала би қартайған шағында халқын жиып:

– *Жерден ауыр не?*

Судан терең не?

Оттан ыстық не?

Көктен биік не? – деп төрт сұрақ берген екен. Ешкім шеше алмапты.

Сонда Балаби өзі айтқан сұрақтарын өзі былай деп шешкен екен:

– *Жерден ауыр дегенім – ақыл, білім.*

Судан терең дегенім – оқу, ғылым.

Оттан ыстық дегенім – фәни жалған, адамның өмірі.

Көктен биік дегенім – тәккәббардың көңілі [11, 62 б.].

Шешендік диалог *сөйлеуші → көпшілік қауым ← бір тыңдаушы* арасындағы коммуникативтік жағдайға құрылады.

Досбол тоқсанға келіп, төсек басты болғанда, Шиелі қыпшақтарының Байсын, Саудағұл, Нұржан деген үш атқамінері оның көңілін сұрай келіпті. Қонады. Ертеңінде қайтуға қарағанда, Басын:

– *Уа, Досбол аға, жасыңызда қазаққа қызыл тілден жол бермедіңіз. Аспандағы құсты ауызбен ілдіңіз. Енді төріңізден көріңіз жақын қалыпты, ол дүниеге не деп барасыз? – депті.*

Байсын соқыр, Саудағұл таз, Нұршан пұшық екен. Өз заманының ұлығы болған соң паңданып отырыпты. Кейбіреуі мұртын ширатып, сақалын тарай беріпті.

– Уа, сабаздарым, тумақ болса өлмек бар. Менің ол дүниеге айтарым жоқ. Егер айтар болсам, кешегі аруақты ерлерге бақ құсы қара шыбын болды, ол ұшып соқырдың көзіне, таздың басына, пұшықтың мұрнына қонды деп барсам керек, – депті [11, 78 б.].

Шешендік диалог сөйлеуші ↔ тыңдаушы арасындағы коммуникативті актіге құрыла отырып, коммуникативтік дітті орындайды:

Бірде Жанқұтты шешен Құнанбайдың үйінде отырғанда Абай келіп сәлем береді. Ол кезде Абайдың жас, үйленген шағы екен. Ет желініп, қымыз ішілгеннен кейін Абай:

– Ата, сізден сұрақ сұрауға бола ма? – дейді.

– Е, шырағым, сұрай зой, - депті Жанқұтты.

– Ата, арзан не, қымбат не, дауасыз не? – депті Абай. Сонда Жанқұтты:

– Шырағым, арзан – өсек, қымбат – шындық, дауасыз – кәрілік емес не, жанарыңның оты бар екен – ақындығың шығар, маңдайың жазық екен – ойлылығың шығар, халықтың қалаулы азаматы бол, – деп батасын беріпті [11, 91 б.].

Талқылау

Қазақтың шешендік сөздерінің баяндау және бейнелеу жүйесінде мол орын алатын диалогтық құрылымдарды сол көне суырып салма дәстүріндегі тілдесулердің эволюциясы ретінде тануға болады. Солардың бір тобы сұрақ-жауапқа құрылған шешендік сөздер. Әдетте, сұрақ-жауап қарама-қарсы құбылыс болғанымен, бірін-бірі ұштап, тірілтіп, жандандырып отырады. Оның бұл сипаты шешендік сөздердің көркемдік жүйесінде ерекше айқын көрінеді.

Сұрақ-жауапқа құрылған диалогтардан шешендік сөздің идеясы, шешеннің рухани дүниетанымдық қасиеттері арқылы адам өмірінің сыр-сипаты ашылып, моральдық-этикалық тұжырымдар жасалып, қоғам, дүние, жаратылыс жайының сырлары танылады. Диалогтың сұрақ-жауап формасында сұрақ қарапайым тыңдаушы атынан да, есімі көпке белгілі би-шешен атынан да берілуі мүмкін. Алдыңғының сұрақ берудегі мақсаты танымдық қана болса, кейінгісі шешендік сын, түптеп келгенде сөз сайысына шақыру екенін аңғаруға болады. Мысалы, атақты Сырым батырдың Үргеніш шешенмен айтысы сондай сұрақ-жауап құрылымында беріледі.

Үргеніш шешен: – Сөз анасы не? – су анасы не? – Жол анасы не? – деп сұрайды.

Сырым батыр: – Сөз анасы – құлақ, – су анасы – бұлақ, – Жол анасы – тұяқ! – деп жауап береді.

Үргеніш шешен: – Дау мұраты не? – Сауда мұраты не? – Қыз мұраты не? – Жол мұраты не? – дейді.

Сырым батыр: – Дау мұраты – біту, Сауда мұраты – ұту, – Қыз мұраты – кету, Жол мұраты – жету – дейді.

Үргеніш шешен: – Намазда жан-жағыңызға қарай береді екенсіз, мұныңыз не? – деп сұрайды.

Сырым батыр: – Жан-жағыңызға сіз қарамасаңыз, менің қарағанымды қалай көрдіңіз, – дейді.

Сырым батыр: сырымның айтқанын тыңдамай, өз сөзін соға берген адам сырымды күнде жеңеді, – дейді [12, 57 б.].

Көріп отырғанымыздай, бұл диалогтың құрылымынан екі түрлі сипат танылады. Сөздің бір бөлігі халықтық жұмбақ-өлең сипатында болса, екіншісі ауызекі сөйлеу синтаксисі үлгісінде беріледі. Дегенмен, халықтық жұмбақ табиғатына тән «жекеден тұтастың, тұтастан жекенің сипатын білдіру» тәсілі жұмбақталған нәрсенің болмысын орағыта ашып, аңғарту шешендік сауалға да тән. Аталған сипаттар шешендік сөйлесулерде қысқа да ықшам келеді.

Әдетте, халықтық жұмбақтарда, жұмбақ өлең, айтыстарда бір құбылыстың немесе өзара ұқсас құбылыстардың сын-сипаты жұмбақталса, шешендік сұрақ-жауап формасында шешендік өнердің дүниетанушылық-интеллектуалдық қызмет аясының кеңдігіне сай бір емес, бірнеше, әртектес деректі-дерексіз құбылыстар да жұмбақталады.

Мәселен, шешеннің «сөз анасы», «су анасы», «жол анасы» деген сөздері меңзеу-метонимиялық алмастырулар. Өйткені, «ана» сөзі тура мағынасында тек адамға ғана қаратылып айтылады. Сол сияқты «мұраты» сөзінің де стилистикалық фрейм ретінде алынып, өзге сөздермен тіркес құруы меңзеу-болжал сипатындағы экспрессивті мағына береді. Ал, қара сөз үлгісіндегі сұрақ-жауап тапқыр ой жүйесіне құрылған. Сырым Үргеніш шешеннің сұрағына риторикалық сұрақпен жауап қайыруы арқылы оны бір сүріндіреді. Бұл Сырымның әрі байқағыштығы әрі тапқырлығы. Сырым қарсыласына өзінің жауабын ойластыра айтуы арқылы сөзіне жаңылтпаштық сипат дарытқаны «жан-жағыңызға қарай береді екенсіз», «жан-жағыңызға қарамасаңыз, менің қарағанымды» деген тіркестердегі қайталаулардан, ішкі ырғақтардың сақталуынан көрінеді. Үргеніш шешен де «екі аяқты, бір адам» деп сырымды сөзден жаңылдырмақ болады. Алайда, Сырым «өз сөзін соға берген адам» деп келемеж етуімен қарсыласын сан соқтырады. Бұл құрылымда драмалық диалогқа тән сипат та көретінетінін айта кеткен жөн.

Осы іспеттес шешендік диалог құрылымы «Жерден ауыр не?» дейтін шешендік сөзде де кездеседі. «*Балаби қартайған шағында халқын жиып: «Жерден ауыр не? Судан терең не? Оттан ыстық не? Көктен биік не? – деп төрт сұрақ берген екен. Ешкім шеше алмапты. Сонда Балаби өзі айтқан сұрақтарын былай деп шешкен екен: – Жерден ауыр дегенім – ақыл, білім. – Судан терең дегенім – оқу, ғылым. – Оттан ыстық дегенім – фәни жалған, адамның өмірі. – Көктен биік дегенім – тәккәббардың көңілі» [12, 70 б.].* Бұл диалог құрылымының алдыңғы сұрақ-жауаптан өзгешелігі – шешен өзі қойған сауалына өзі жауап беруі – диалогтың монологпен жымдасуына немесе монодиалог болуында. Шешен өзін-өзі сынады, ашық толғанады. Балаби сөзінің жұмбақтық сипаты «дегенім» сөзін қайталауынан көрінеді. Сөзде

жұмбақталып отырған құбылыс «жердің», «көктің», «оттың» өзімен емес, олардың сын-сипат белгілерімен салыстырылады. Шешеннің оқу-білім мен ғылым, ілім т.б. сияқты өзара мәндес жекелеген құбылыстардың әрқайсысын басқа бір тұтас құбылыстың сапа белгісімен салыстыруы – концептуалды талдау жемісі.

«Қасқакөл дауы» дейтін шешендік диалогтың баяндау жүйесінен де өзіндік ерекшеліктерді аңғаруға болады. Төле би, Әйтеке би, Орманбет би үшеуі Қасқакөл деген көлге таласып, даулы болады. Төле Орманбетке: «– Ай, Орманбет! Мен әлі тірімін өлгем жоқ, бұдан бұрын неше сәлем айтсам да келген жоқсың, ер кетер, жер жетер. Ешкімге опа қылмас дүние боқ! Ей, Орманбет, сен бізден кіші боласың барып қайттық, сен ілгері барасың, біз енді көп жүрмеспіз, көмілерміз, сен жас едің көңілдегіңді аларсың! – дейді.

Әйтеке де Төленің сөзін қоспап: «– Бай болсаң халқыңа пайдаң тисін, батыр болсаң дұшпанға найзаң тисін. Бай болып пайдаң тимесе, батыр болып найзаң тимесе жұрттан алабөтен үйің күйсін деген, бізге кейінгілер осыны айта ма деп ойлаймын, – дейді.

Сонда Орманбет: «Екі би, айтқан сөзің жарасады, еншіге әркімдер-ақ таласады, бұл Қасқакөл Орта жүздің көлі еді, айтқандарың қиянатқа жанасады. Қанағатсыз билерді қабан деген, қамшылатқан жүйрікті шабан деген, біреудің ақысына зорлық қылса, ақыретте мұндай істер жаман деген, – дейді.

– Ей, Орманбет, сіз бізге Қасқакөлді беріңіз, Қасқакөл рас сізге жақын. «Бардан пайда, жоқтан залал» деген, не берсе қайырын тілеп көріңіз. «Үш жүздің ортасында Қасқакөл бар, әр жерде су ішетін басқа көл бар, үш бөліп енші қылып алысайық, жер жетер, көңіліңді ұстама тар» – дейді Төле [12, 111-112 б.].

Үшеуі олай сөйлесіп, былай сөйлесіп келісе алмайды. Дау бітпей Орманбет еліне қайтады. Кейіннен анасының ақылына тоқтап, Қасқакөлді қарттарға бөліп береді. Бұл – шешен-билердің талас-тартысына құрылған полилогтың үлгісі. Полилог дегеніміз – бірнеше сөйлесушінің қатысуымен жүзеге асатын қатысымдық акт. Ал талас-тартыстың екіжақтық сипатына қарасақ, диалогтық құрылым анық танылады. Негізгі сөз тартысы Төле мен Орманбет арасында. Одағай, қаратпа сөздер «ер кетер», «жер жетер» деген мәтел мен «Ешкімге опа қылмас боқ дүние!» деген поэтикалық инверсия, сондай-ақ, «көп жүрмеспіз, көмілерміз, сен көңілдегіңді аларсың!» деген жолдардағы дауыссыз «к» дыбысының аллитерациясы Төле сөзінің эспрессивті-эмоциялық қуатын арттырып, драмалық ширығысты күшейте түседі. Төленің кезекті репликасында қаратпа сөз, бұйрық райлы етістік өтініш мағынасында қолданылады. Осы реплика ішінде монолог құрылымы тырнақшаға алынған. Монологтың «Қасқакөл бар», «басқа көл бар», «ұстама тар» деген ішкі ырғақ-ұйқасқа құрылуы, «бардан пайда, жоқтан залал» деген мақалдағы тілдік бірліктер – «бар» мен «жоқтың» қарама-қайшылық мәні де диалогқа драмалық сипат танытады.

Әрине, Орманбет би сөзінің өзіндік құрылымы ерекше. Бұл сөйлеу құрылымының бірінші сөйлемінде қарсылықты шылау жасырын тұр. Сондай-

ақ, екінші сөйлем мақал-мәтел түрінде айтылады. Шешеннің тауып айтқан мақалында «қабан деген», «шабан деген» деп келетін ұйқастан өзге «қанағатсыз би», «қамшылатқан жүйрік» деген тіркестердегі сөзге ырғақ беруші -қа буынының үндестігі де айрықша. Жалпы, «Қасқакөл дауы» диалог арқылы өрілген шешендік жекпе-жектің кемел көрінісі. «Қасқакөл дауы» аталатын шешендік диалогтың құрылымына полилог, монодиалогтық құрылымдар тән десек, оның баяндау жүйесі драмалық диалогқа құрылған деп анықтауға болады.

Шешендік диалогтар құрылымында сұраулы сөйлемдердің қызметі басым және прагматикалық тұрғыдан алғанда үлкен мүмкіндіктерге ие болады. Пікір алысу мен қарым-қатынас жасауды қамтамасыз ететін тілдік материалдардың біртұтас бөлшегі – сұраулы сөйлем. Мағынасы қарай бөлінетін сұраулы сөйлемдерді ғалым Р.Әмір: «Сұрақты логиктер мазмұнына қарай негізінен екі топқа бөліп жүр: жалпы сұрақ, альтернативтік сұрақ. Сұраулы сөйлемдердің мағынасы сол логикалық мағыналарға негізделгенмен, коммуникация үстінде түрлі өң алатыны бар. Соларды ескеріп біз сұраулы сөйлемдерді мағынасына қарай төрт топқа бөлдік: ашық сұрақты білдіретін сұраулы сөйлемдер, альтернативтік сұрақты білдіретін сұраулы сөйлемдер, риторикалық сұрақты білдіретін сұраулы сөйлемдер, түрткі сұрақты білдіретін сұраулы сөйлемдер» – деп жіктейді [13, 55 б.].

Ашық, жалпы сұрақты білдіретін сұраулы сөйлемдерде сұраққа негіз болып отырған, іздеулі болып отырған мүше белгісіз болып, сұраққа жалпы, ашық түрде қатысады. Мұнда іздеулі мүшенің орнына *кім?, не?, қайда?, қайдан?, неше?, не істеді?* деген сияқты сұрақ мағыналы сөздер жұмсалады. Сұраулы сөйлемдердің мұндай түрінің шешендік диалогтардағы жұмсалымы төмендегідей:

Сырым сынамаққа Бекен биге сәлем бере барса, қарт:

– *Қай баласың? – депті*

– *Даттың баласымын - депті Сырым.*

– *Қой баға алмайтын жаманнан да қолақпандай ұл туады екен-ау! – депті* [12].

Шешендік диалогта сұраудың *ашық түрі* айрықша қолданыс тауып, мәні жан-жақты қамтылады, тұйықталмайды, нақты, толық жауап алынады. Айтылған ойды жинақтаған мысалдарымыз нақтылай түседі: *Бір мәжілісте бас қосып сөйлесіп отырғанда Шоң биге Мұса мырза:*

– *Ақ сауыт деп нені айтамыз?*

– *Арғымақ деп нені айтамыз?*

– *Ақылды деп кімді айтамыз?*

– *Ер жігіт деп кімді айтамыз?* – деп сұрақ қойыпты.

Бұған Шоң:

– *Ақсауыт деп айтамыз,*

Атқанда оқ өтпесе.

– *Арғымақ деп айтамыз,*

Желгенде жылқы жетпесе.

– *Ақылды деп айтамыз,*

Тозған елді септесе

– *Ер жігіт деп айтамыз,*

Жауға тастап кетпесе! – депті [11, 31 б.]

Ал құрылымы тұрғысынан сұраудың *дерекшіл түріне* қарағанда *пікіршіл түрі* жиі кездеседі, сұрақ беруші тұлға (шешен) жауап алушы тұлғаның ой-пікірін, көзқарасын т.б. ақпарат алуға тырысады. Мәселен: Бірде Жанқұтты шешен Құнанбайдың үйінде отырғанда оған Абай келіп сәлем береді. Ол кезде Абайдың жас, үйленбеген шағы екен. Абайдың тапқырлығын, өлең шығаратындығын естіп жүрген шешен баланы қасына отырғызып, оған бірнеше сұрақтар қояды:

– *Шырағым, дүниеге неге сүйенеді?*

Абай:

– *Дүние үмітке сүйенеді.*

Жанқұтты:

– *Көздің көрмесі бола ма?*

Абай:

– *Көз қабағын көрмейді.*

Жанқұтты:

– *Шам жарығының түспесі бола ма?*

Абай:

– *Шам жарығы түбіне түспейді.*

Жанқұтты:

– *Болат пышақтың кеспесі бола ма?*

Абай:

– *Болат пышақ өз сабын өзі кеспейді* [11, 41].

Шешендік диалогтарда сұрау қою арқылы диалогтың эстетикалық, көркемдеуіштік қызметі айрықша танылады. Шешен мен оның алдындағы тыңдаушы адам бетпе-бет отырып одан жауап күтеді. Қойылған сұрау келелі мәселе жайында айтылып, одан әрі пайымдау түрінде жүзеге асады. Шешеннің қойған әрбір сұрауы дұрыс және орынды деп танылады. Сондай-ақ шешен сұрау қою арқылы өзекті мәселеге жауап іздейді, тыңдаушының реакциясын тудырады. Шешеннің қойған сұраулары риторикалық сұрау түріне жатады. Себебі сұрау қою барысында сөйлеуші мен тыңдаушы арасында байланыс күшейе түседі.

Ғалым Д.Әлкебаева шешендік өнердегі сұрақ қоюға мән беріп, сұрақтың түрлерін былайша бөліп көрсетеді:

– Орынды сұрақпен қақпанға түсіру;

– Қарсы сұрақ әрекеттері;

– Шытырман сұрақтар құрсауына түсіру;

– Ықтиярсыз көндіру сұрақтары;

– Үдетпелі сұрақтар [14, 42 б.].

Шешендік диалогтарда қолданылатын сұраулы сөйлемдердің баяндауыштары ерекше интонацияға құрылады. Риторикалық сұрақ ерекше екпінмен, жігермен айтылады. Сондай-ақ тыңдаушыға сұрау мәнінде

жұмсалып тұрған баяндауыштар рет-ретімен, қатар-қатар беріліп, қойылып отырады.

Сонымен қатар шешендік диалогтарда қолданылатын сұраулар әр түрлі мағыналық, стильдік, прагматикалық қызмет атқарады. Мұнда сөйлеуші сұрақ қою арқылы басқа сұрақтың жауабын іздейді, ал тыңдаушының қайтарған жауабы сөйлеушіні қанағаттандыруы немесе қанағаттандырмауы да мүмкін. Біз осы орайда шешендік диалогтың құрылымындағы сұрауларды төмендегіше жіктедік.

Сурет 3 – Шешендік диалогтағы сұраулардың түрлері

Шешендік диалогтардағы сұрау қою типін қарастыра келе, диалогта берілетін сұрақ та қайтарылатын жауап та үлкен танымдық, философиялық мәнге ие болатынына көз жеткіздік. Сөйлеушінің берген сұрауы жайдан-жай қойылмайды, сұрауға жауап беру арқылы шешен өзінің керемет тапқырлығын, ақылдылығын, білімділігін, басқа айналасындағы адамдардан ерекшеленетіндігін аңғаруға болады.

Біз жинаған материалдарымыз негізінде шешендік диалогтардың түрлерін анықтауға талпындық. Соның алғашқысы – *сәлемдесу диалогы*. Шешендік сөздер дискурсында сәлемдесу диалогының мәні зор. Сөз күдіретінің күшін білетін шешен-шеберлер ауызекі сөйлеп, сәлемдескенде, не болмаса жауаптасқанда шешендік сөздер мен өлең жырларды пайдаланып, сол арқылы аман-саулық сұрасқан. Аталған жайт шешендік диалог арқылы былайша өрбиді:

Борбас дейтін бай бүкіл үш жүзге сауын айтып той жасап, Алтай Байдалы биді шақырады. Сол кезде тойға мініп баратын аты болмай Байдалы би Борбас байға сәлем жолдапты:

*– Дұғай сәлем Борбасқа
Көкірек бірге, жан басқа,
Сұлулығы өзіңдей,
Жүйріктігі өзімдей*

*Ат жіберсін торы қасқа.
Байдалы мінер әр топқа
Даңқы кетер жан-жаққа.*

Аталған диалогтық үзінді арқылы қазақтың дәстүрлі сәлемдесуінің өзі көлемді және мазмұнды болғаны байқалады. Диалогқа қатысушы бишешендердің амандасу үлгілерінде сұрақ-жауап формасының өлең түрінде жиі кездесетінін аңғаруға болады.

Шешендік диалогтың келесі түрі – *жұмбақтау (жұмбақтасу) диалогы*. Қазақтың сөзсаптамында әрқашан тұспалдап, оспақтай сөйлеу жиі көрініс табады. Мысалы: *Наурыз деген байдың бір жақсы келіні болыпты. Келіннің күйеуі арық, қызғаншақ, нашар адам екен. Сонда келіп отырған Адай Тоқан деген кісі келіншекпен тұспалдай, әзілдей жұмбақтасып:*

*– Мәністің де мәнісі бар,
Мәніссіздің мәністінде не ісі бар?
Біреулер құландынға қу ілдіреді,
Соның қандай әдісі бар?
Оған Дәрі деген әлгі келіншек былай жауап қатыпты:
– Я мәністің де мәнісі бар,
Мәніссіздің мәністімен не ісі бар?
Құландынның бағуы табылып бабына келсе,
Қу түгіл құлан ілетін дәмесі бар.
Сонда Тоқан:*

*– Құландың қу асық,
Қу суға асық.
Ал, балалар, ат әкел,
Ауыз жыртар құр қасық, – деп аттанып кетіпті.*

Шешендік *жұмбақтау диалогы* әркез ұйқасқа құрыла бермейді. Кей сәттерде қара сөз түрінде де ұшырасады:

Белгілі Сырым шешен бір қызы бар үйге отырып, қызды сынау үшін жұмбақтай:

– Мынау үйдің міні жоқ, бірақ шаңырағы шалқақ екен, – депті. Сонда қыз өзі туралы тұспалды түсініп:

– Шаңырағы шалқақ болғанымен, түтіні түзу шығады, – депті.

Сондай-ақ, «Асусыз тауға кез болдым» дейтін шешендік сөзде Байдалы шешен: *«Асусыз тауға кез болдым, өткелсіз суға кез болдым, жоқты жаяу қарай беретін болдым, аяусыз жаудың қолына кез болдым»,* – деп жұмбақтап астарлы сөйлейді. Оның бұл сөзінің астарын елге билік айтып жүрген Мерке деген бір адам: *«Мұның үшеуі асусыз тауға кез болғаны – тізесі сарыбуын болып, аяғы жүруге келмейді екен, өткелсіз суға кез болғаны – көзі жасаурап аттам жерді көре алмағаны, жоқты жаяу қарай беретін болдым дегені – тәрбиелеп қасында отырған бәйбішесі жоқ, шақшасын қалбалақтап көп іздеп, зорға тауып алып отырады екен. Аяусыз жаудың қолына кез болдым дегені – келін-баланың қолында отыр екен»,* – деп шешіпті [12, 43 б.].

Расында Мерке мен Байдалы бетпе-бет тілдесіп тұрған жоқ. Байдалы Меркеге сәлем айтады. Мерке көпшілікке Байдалы сөзінің астарын

түсіндіреді. Бұндай структуралық айқын ерекшеліктері жоқ диалогтар қарасөз ішінде беріледі. Сондықтан Байдалы шешен сөзінің Мерке сөзі ішінде төл сөз ретінде айтылуына мән берер болсақ, аталған жұмбақ диалогтың әлқисса сипаты танылады. Ең бастысы жұмбақ диалог пен оның шешімі, диалогтық құрылымның шарттылығы. Шынында, бұндай шешендік диалогтардың көркемдік қуаты ерекше. Байдалы шешеннің сөзі – тұтастай табу. Болымсыз мағына беретін - *сыз жұрнақты зат есімдердің зат есімдер мен «асусыз тау», «өткелсіз су», «аяусыз жау»* түрінде тіркестер құруы, сондай-ақ «жаяу» мен «аяу» сөзінің үндестігі диалогқа айрықша ырғақ бітіреді. Диалогтағы «кез болдым», «қарай беретін болдым» дейтін қайталаулар да жұмбақталған құбылыстың мәнін үстей түседі, оны концепт арқылы меңзейді.

Шешендік диалогтың келесі түрі – *жауаптасу диалогы*. Жауаптасу диалогының ерекшелігі – табан астында қойылған сауалға сөзбе-сөз жауап қайтарылады. Бұл диалог түрі шешендік сөздер дискурсында жиі ұшырасады: *Сырым шешен бір жылы орта жүзге барғанда сол елдің жас биі бірнеше сұрақ қояды, оған былай деп жауап береді:*

– *Сіз ағайынды нешеусіз?*

– *Мен ағайынды екеумін.*

– *Сізді даттан ағайынды он бір деп естуші едік.*

– *Менің Даттан он бір екенім рас, бірақ олардың маған қажеті қанша?*

Менің ағайынды екеумін дейтінім, біреуі – өзім, екіншісі – халқым еді.

– *Өтірік пен шынның арасы неше шақырым?*

– *Өтірік пен шынның арасы төрт елі.көзбен көрген шын, құлақпен естіген өтірік, – дейді Сырым.*

– *Ат не үшін шабады?*

– *Ер не үшін шабады?*

– *Ат шабысына қарай шабады?*

– *Ер намысына қарай шабады?*

Жауаптасу диалогы ілікпе сөздердің өзара ішкі ұйқасуы арқылы жасалады. Академик Р.Сыздық «Абайдың сөз өрнегі» атты еңбегінде «ішкі ұйқас» деген ұйқас түрін көрсетеді. Ғалым ішкі ұйқас деп – өлең жолындағы (бас жағындағы) бір кейде екі сөз сол жолдың соңындағы аяққы жолмен үндес келеді – деп түсіндіреді [15, 84 б.]. Мысалы: «...Жиренше түзде жүргенде оның Қарашаш деген ақылды әйелі өліп, қазаны естіртуге ешкімнің ақылы жетпейді, сонда Өз-Жәнібек хан шақыртып алып:

– *Ал, Жиренше әкесі өлген қандай екен? – депті.*

Асқар тауы құлады десеңші, – депті.

– *Шешесі өлген қандай екен?*

Ағар бұлағы суалды десеңші

– *Ағасы өлген қандай екен?*

Онда оң қанатының қайырылғаны.

– *Інісі өлген қандай екен?*

Сол қанатының қайырылғаны.

– *Баласы өлген қандай екен?*

Бауыр еті күйгені.

– *Ана-қарындасы өлген қалай болады?*
Ұзын өрісі қысқарғанмен бірдей болады.

– *Қатыны өлген қалай болады?*

Сонда Жиренше:

– *Онда қара орманы бүлінгені. О, дариға-ай, Қарашаш сұлу дүниеден өткен екен, – деп қамшысына сүйеніп отыра кеткен екен.*

Аталған жауаптасу диалогы қазақ салтындағы естіртудің озық үлгісі. Қазақ салтында ата-анасы, баласы немесе жақын-жуығы қайтыс болған жағдайда оны айтып жеткізуді «естірту» дейді. Сөз мәдениетінде кісі дүниеден өткенде оның жақынына, туған-туыстарына естірту үлкен сын болған. Жоғарыдағы естірту үлгілерінде қазақы дүниетанымға тән сөйлеу этикеті жатыр. Астарлы мән айрықша орын алады. Сондай-ақ қарым-қатынас үстінде «жоқ», «қандай екен», «десеңші», қалай болады», «бірдей болады» тіркестерін қайталап қолдану да айшықтық мән, өзіне қарату, айтпақшы ойды дәл, нақты жеткізуге көмектеседі.

Жауаптасу диалогының бір бөлігі тұтастай сұрақтан құралып, екінші диалогтық бірлігі аталған сауалдың жауабынан тұрады. Айталық, бірде хан Сырым шешеннің баласы Қазыны тұтқынға алып: «Бес сұрақ беремін, соған жауап берсең босатамын», – дейді.

– *Қатын деген не?*

Бала деген не?

Қыз деген не?

Мал деген не?

Инабат деген не?

Сонда Қазы іркілместен былай жауап беріпті:

– *Қатын тұрақ емес пе,*

Бала шырақ емес пе,

Қыз өріс емес пе,

Мал көріс емес пе,

Инабат ердің азығы емес пе,

Инабатты ер елдің азығы емес пе.

Аталған аңыздардың түп негізінде жауаптасу жатыр. Бірі сұрайды, екіншісі жауап береді. Екі адам арасындағы әңгіме диалог түрінде айтылған. Алайда жауап та, сұрақ та ішкі ұйқасқа негізделіп құралған. Өмір тәжірибесінен алынған, ұқсату арқылы айтылып, шешендік үлгі заңдылықтарын толық сақтаған. Сұрақ қоюшы мен жауап берушінің сөздері бір-бірімен мән-мағына жағынан ғана емес, пішіндік үйлесіммен де сабақтасып отыратындығы шешендік сөздерде жиі кездеседі. Аталған жауаптасу диалогы арқылы сөйлеушінің (шешеннің) бейнесі танылады. Ол – шешеннің ой ұшқырлығы. Тыңдаушы тарапынан берілетін жауапты алдын ала біліп, соған қарымта ретінде айтатын сөзді алдыңғыға ұйқастыра шығару ерекше ой ұшқырлығын қажет етеді.

Шешендік диалогтарда қазақтың сөз этикетінің айрықша түрлері – көңілін сұрау, жоқтау, жұбату жиі көрініс табады. Аталған сөз этикеттері ұлттың линвомәдени бейнесін қалыптастыруда маңызы зор. Қазақ дәстүрінде

ауырып жатқан адамның көңілін сұрау ертеден қалыптасқан дүние. Онда ауырып, көңілі жабырқау болып жатқан адамның көңілін аулап, демеу болып, бір мезет болсын сергіту мақсатымен қолданылады. Көңілін сұраудың өзіндік этикеті шешендік диалогта былайша ұшырасады: *Абай қатты науқастанып, ажал аузында жатқанда Бегеш досы көңілін сұрай келіп:*

– Ассалаумағалейкүм, Абайжан! Сөзіңе таңырқаған талай жан. Булығып сөйлей алмай жатырмысың? Алла қонағында бұл не хал? Әй, сабазым, Бегешіңе сөз қатпасаң, көңілден өле-өлгенше кетпес арман, – депті. Абай басын көтеріп:

*– Аз ғана ауыл керейден асып туған сен бір ер,
Сен кеткен соң бұл керейге сен сықылды кім келер?
Жүгім ауыр болғаннан соң, көтере алмай жатыр ем,
Келдің ғой, Бегеш, көрдің ғой,*

Сен кеткенше жеңілер, – деп бір сәттілік көңілі көтеріліп, жаны да жадырағандай күйге түсіпті [11, 67 б.].

Қорытынды

Ауызша сөйлеу құралына жататын шешендік дискурстағы этнотанымдық диалогтарда адресат қойылған сұраққа ешбір кітап оқымай, алдын-ала дайындалмай, коммуникативтік жағдаят үстінде поэтикалық тұрғыда бірден жауап табады. Бұл – шешендік диалогтың басқа диалогтардан негізгі айырмашылығы екенін баса айтқан жөн. Қойылған сұраққа тыңдаушысын еріксіз мойындататын жауап тауып, оның поэтикалық образбен жеткізілуі шешендік диалогтың танымдық әрі коммуникативтік мәнін айшықтай түседі.

Ел тұрмысында үлкен мәнге ие болып, салт-дәстүрге сіңіскен, өзіндік мазмұн желісімен, көркемдік кестесімен халық жүрегін баураған – жоқтау, естірту, жұбату, көңіл айту сынды халықтық үлгілер қоғамдық өмірде бүгінге дейін жалғасып келе жатқан, ұлттың лингвомәдени кеңістігіндегі өміршең формалар. Аталған үлгілер шешендік сөз өнеріндегі диалог арқылы танылып, сөйлеуші мен тыңдаушының коммуникативтік ниеті мен дітін орындауға қатысады.

Жалпы шешендік диалог шешендік сөздердің баяндау мен бейнелеу жүйесінде мол орын алатын іргелі құрылым. Шешендік диалогтың халықтық жұмбақ, жаңылтпаш, өлең, табу, мақал-мәтел сияқты сипаттарды иеленіп, жұбату, естірту, жоқтау, көңіл айту сияқты қызметтерді атқаруы – шешендік диалогтың лингвомәдени ерекшеліктерін танытатын бір қыры болып есептеледі. Сол себепті шешендік сөздер дискурсындағы диалог – қазақ танымындағы *диалогтың озық үлгісі* деп айтуға әбден болады.

ӘДЕБИЕТ

[1] Байтұрсынов А. Ақ жол. – Алматы, 1991. – 460 б.

[2] Бахтин М.М. Проблемы поэтики Достоевского. – М.: Эксмо, 2017. – 650 с.

[3] Хайдеггер М. Культура русской речи и эффективность общения. – М.: 1996. – 369 с.

[4] Якубинский Л.П. О диалогической речи: Язык и его функционирование. – М.: 1986. – 105 с.

- [5] Брыдина Г.А. Динамическая структура русской диалогической речи. – Тверь, 2015. – Том 41. – №4. – С.314-326.
- [6] Серғалиев М. Шешендік өнердің шарттары // Астана ақшамы. – 2001. – 9 ақпан. – 4 б.
- [7] Қосымова Г. Қазақ шешендік өнерінің негіздері. – Алматы: Білім, 2003. – 260 б.
- [8] Жұмағұлова А. Шешендік сөздердің дискурсы. – Алматы: Арыс, 2008. – 181 б.
- [9] Сағындықұлы Б. Таңдамалы туындылар. – Алматы: Үш қиян, 2009. – Т.3. – 368 б.
- [10] Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері: филол.ғ.д...дисс. – Алматы, 2007. – 328 б.
- [11] Адамбаев Б. Халық даналығы. – Алматы: Мектеп, 1976. – 156 б.
- [12] Шешендік сөздер // Құраст. Адамбаев Б. – Алматы, 1990. – 166 б.
- [13] Әміров Р. Жай сөйлем синтаксисі. – Алматы: Санат, 1998. – 192 б.
- [14] Әлкебаева Д. Қазақ тілі стилистикасының прагматикасы: Монография. – Алматы: Принт, 2005. – 266 б.
- [15] Сыздықова Р. Абайдың сөз өрнегі. – Алматы: Санат, 2016. – 208 б.

REFERENCES

- [1] Baitürsynov A. Aq jol (Baitursynov A. Ak zhol). – Almaty, 1991. – 460 b. [in Kaz.]
- [2] Bahtin M.M. Problemy poetiki Dostoevskogo (Problems of Dostoevsky's poetics). – М.: Eksmo, 2017. – 650 s. [in Rus.]
- [3] Haidegger M. Kültura ruskoi rechi i effektivnost obşenia (Culture of Russian speech and the effectiveness of communication). – М.: 1996. – 369 s. [in Rus.]
- [4] Īakubinski L.P. O dialogicheskoi rechi: Īazyk i ego funktsirovanie (On dialogic speech: Language and its functioning). – М.: 1986. – 105 s. [in Rus.]
- [5] Brydina G.A. Dinamicheskaiia struktura ruskoi dialogicheskoi rechi (The dynamic structure of Russian dialogic speech). – Tver, 2015. – Tom 41. – №4. – S.314-326. [in Rus.]
- [6] Serǵaliev M. Şeşendik önerdiñ şarttary (The conditions of public speaking) // Astana aqşamy. – 2001. – 9 aqpan. – 4 b. [in Kaz.]
- [7] Qosymova G. Qazaq şeşendik öneriniñ negizderi (Fundamentals of Kazakh oratory). – Almaty: Bilim, 2003. – 260 b. [in Kaz.]
- [8] Jūmaǵūlova A. Şeşendik sözderdiñ diskursy (Discourse of oratory). – Almaty: Arys, 2008. – 181 b. [in Kaz.]
- [9] Saǵyndıqūly B. Tañdamaly tuyndylar (Selective derivatives). – Almaty: Üş qian, 2009, - T.3. – 368 b. [in Kaz.]
- [10] Uäli N. Qazaq söz mädenietiniñ teorialyq negizderi (Theoretical foundations of Kazakh speech culture). – Almaty, 2007. – 328 b. [in Kaz.]
- [11] Adambaev B. Halyq danalyǵy (Folk wisdom). – Almaty: Mektep, 1976. – 156 b. [in Kaz.]
- [12] Şeşendik sözder (Oratory words). Qūrast. Adambaev B. – Almaty, 1990. – 166 b. [in Kaz.]
- [13] Ämırov R. Jai söilem sintaksisi (Simple sentence syntax). – Almaty: Sanat, 1998. – 192 b. [in Kaz.]
- [14] Älkebaeva D. Qazaq tılı stilistikasynyñ pragmatikasy (Pragmatics of the stylistics of the Kazakh language). Monografiya. – Almaty: Print, 2005. – 266 b. [in Kaz.]
- [15] Syzdyqova R. Abaidyñ söz örneǵı (Abai's word expression). – Almaty: Sanat, 2016. – 208 b. [in Kaz.]

ОРАТОРСКИЙ ДИАЛОГ: СТРУКТУРА И ВИДЫ

*Рамазанов Т.Б.¹, Солтанбекова А.А.², Калибекулы Т.³, Садық А.М.⁴

*¹PhD докторант, Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
Алматы, Казахстан, e-mail: take_kzz@mail.ru

² кандидат филологических наук, Институт языкознания им.А.
Байтурсынова, Алматы, Казахстан, e-mail: madina-258@mail.ru

³ кандидат филологических наук, профессор, КазУМОиМЯ имени
Абылай хана, Алматы, Казахстан, e-mail: tolkyn.kalibek@mail.ru

⁴ магистр филологических наук, Университет международного бизнеса
имени К. Сагадиева, Алматы, Казахстан, e-mail: s.ainagul_94@mail.ru

Аннотация. В статье анализируется диалогическое общение в дискурсе ораторского слова. В диалоге дискурса оратор (говорящий) представляет себя уникальным образом. В диалогическом общении ясно видно, что где-то оратор полностью выражает свои мысли, а где-то нет. Умение слушателя понять коммуникативную интенцию оратора способствует успешному диалогу.

Цель исследования – определить структуру и виды ораторского диалога.

Научная значимость исследования заключается в том, что, рассматривая образцы ораторского диалога в антропоцентрическом аспекте, делаются новые выводы, связанные с особенностями диалога в казахском познании. Определено, что эстетическая и художественная функции диалога особенно проявляются за счет постановки вопросов в ораторских диалогах. Результаты исследования будут полезны исследователям, связывающим культуру национального общения, теорию коммуникации, традиционную словарную систему с теорией диалога. Также определение видов ораторского диалога дополняет новые концепции дискурса, теории диалога в казахском языкознании.

Практическая значимость исследования заключается в том, что результаты могут быть использованы в качестве практического теоретического материала в сфере лексикологии, дискурса, этнолингвистики, теории коммуникативных актов, страноведения, культурологии, изучающих познавательную функцию языка.

В ходе исследования был использован метод структурирования диалогических фрагментов, метод структурно-семантического, коммуникативно-прагматического, комплексного анализа текста.

В ходе исследования были сделаны следующие научные выводы:

- диалог – неотъемлемая часть ораторского дискурса;
- из содержания диалогов, построенных на вопросах и ответах, раскрывается идея ораторского искусства, духовно-мировоззренческие качества оратора, делаются морально-этические выводы, признаются ценности сокровенное общества, мира, творения;
- в ораторских выступлениях диалог осуществляется через определенные жанры общения в зависимости от типов коммуникативной цели, взаимопонимания участников коммуникации;
- в ораторском диалоге, обладающим характеристиками малого фольклорного жанра: народные загадки, скороговорки, стихи, рассказы, пословицы, поминальная песня и выполняющим функции видов речевого этикета такие как утешение, оповещение о кончине одного из членов семьи, выражение соболезнования, проявляются его лингвокультурные особенности.
- диалог в ораторском дискурсе является лучшим примером диалога в казахском миропонимании.

Ключевые слова: ораторский диалог, общение, коммуникация, интенция, дискурс, бии, беседа, фоновые знания

ORATORICAL DIALOGUE: STRUCTURE AND TYPES

*Ramazanov T.B.¹, Soltanbekova A.A.², Kalibekuly T.³, Sadyk A.M.⁴

*¹PhD student, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
e-mail: take_kzz@mail.ru

²Candidate of Philological Sciences, Institute of Linguistics named after A. Baitursynuly, Almaty, Kazakhstan, e-mail: madina-258@mail.ru

³Candidate of Philological Sciences, professor, KazUIR&WL named after Ablai Khan, Almaty, Kazakhstan, e-mail: tolkyn.kalibek@mail.ru

⁴Master of Philological Sciences, K. Sagadiev University of International Business, Almaty, Kazakhstan, e-mail: s.ainagul_94@mail.ru

Abstract. The article discusses dialogues in the rhetorical discourse. Dialogues make it obvious what the speaker states and what they conceal. The listener's comprehension of the orator's communicative intention leads to a successful dialogue.

The aim of the study is to analyze the structure of the rhetorical dialogue along with identifying the types of rhetorical questions and rhetorical dialogues.

The scientific significance of the study: approaching the rhetorical dialogue and identifying the types of rhetorical questions. Such questions have a unique aesthetic function. The orator and the listener are face-to-face, waiting for each other's responses. Through inquiries, following issues are predicted and realized. Every question asked by an orator is considered right and appropriate. Also, the orator seeks solutions to vital problems, evoking reaction. Such questions are called rhetorical, as they intensify the speaker-listener connection.

Practical significance of the research: The results and scientific conclusions of the research work can be used in the field of lexicology, discourse, ethnolinguistics in Kazakh linguistics and in elective courses in higher educational institutions.

The following methods were used: structuring dialogic fragments, structural-semantic, communicative-pragmatic, complex analysis of text.

The following scientific conclusions were drawn:

- In the question-answer dialogues, the speech idea and the spiritual values of the orator help draw moral-ethical conclusions and unveil the mysteries of human life, society, nature and existence.

- Dialogues belong to specific conversational genres based on the types of communicative intentions and the opinion exchange among the interlocutors.

- The linguocultural aspect of rhetorical dialogues is demonstrated by the fact that they have the characteristics of folkloric riddles, tongue twisters, poems, taboos, and proverbs, fulfilling the functions of consoling, notifying, mourning, and expressing condolences.

- Rhetorical dialogues are prominent examples of Kazakh dialogue.

Keywords: rhetorical dialogue, approach, communication, intention, discourse, the biys, interlocution, specific knowledge

Статья поступила 20.05.2024